

УДК 141.33

Тетяна Купцова

ТЕОРІЯ АРХЕТИПІВ ТА ЇХ ГЕНДЕРНА СКЛАДОВА

Ця проблема набуває особливого значення сьогодні, оскільки розгляд культурної спадщини нашого народу неможливий без звернення до «першообразів» колективного несвідомого, які відображають досвід всього людства. Доводиться, що розгляд архетипних основ гендерної складової допомагає і в процесі індивідуалізації особистості для встановлення рівноваги між архетипами Аніми та Анімусу.

Ключові слова: архетипи, першообраз, колективне несвідоме, культурна сфера, Аніма, Анімус, фемінінне, маскулінне.

T. Kupцова. The theory of archetypes and their gender component part

The problem gains in importance nowadays, as consideration of the cultural heritage is impossible without appealing to prototypes of collective unconscious, which reflect the experience of the mankind. It is demonstrated, that consideration of archetypes basis of gender also helps in the process of person's individualization for establishing balance between the archetypes of Anima and Animus.

Key words: archetypes, the prototype, collective unconscious, cultural sphere, Anima, Animus, feminine, masculine.

Т. Купцова. Теория архетипов и их гендерная составляющая

Эта проблема приобретает особое значение сегодня, так как рассмотрение культурного наследия нашего народа невозможно без обращения к «первообразам» колективного бессознательного, которые отображают опыт всего человечества. Доказывается, что рассмотрение архетипных основ гендерной составляющей помогает и в процессе индивидуализации личности для установления равновесия между архетипами Анимы и Анимуса.

Ключевые слова: архетипы, первообраз, колективное бессознательное, культурная сфера, Анима, Анимус, фемининное, маскулинное.

Як підкреслюють дослідники, утвердження української нації у світовому культуропросторі передбачає звернення до її культурних та філософських здобутків, що набуває особливої актуальності саме зараз, коли на наших очах відбувається реконструкція національної картини світу. Розгляд аутентичної культурної спадщини неможливий без звернення до глибинних пластів національної свідомості, в цьому випадку йдеться про так звані «першообрази» (архетипи) колективного несвідомого. Зазначається, що слово «архетип» зустрічалось у Філона Іудея щодо образу Бога в людині. У філософії Платона – це образ, який досягається розумом, непередумовний початок (Ейдос). У середньовічній схоластиці – це природний образ, закарбований у розумі; у Августина Блаженного – споконвічний образ, що лежить в основі людського пізнання. У К. Г. Юнга, який відкрив існування архетипів і колективного несвідомого архетип – це ті складові частини різного типу, які апріорно його визначають. Колективне несвідоме, яке є своєрідною скарбничкою найбільш цінного і глибинного людського досвіду, включає архетипи як свій основний елемент.

Дослідник зазначав, що поняття архетипу виходить з того факту, що, наприклад, міфи та казки в усьому світі включають в себе певні мотиви, що характеризуються широкою повсюдною повторюваністю. Ті ж мотиви ми зустрічаємо в фантазіях, снах, мареннях, галюцинаціях сучасних людей. Саме ці типові образи й асоціації Юнг назвав архетипічними ідеями. Архетипічні ідеї беруть свій початок в архетипі, який, по суті, являє неувялювану, несвідому, попередню форму, яка є, очевидно, частиною успадкованої структури психічної субстанції, і тому здатна до спонтанного самовиявлення де завгодно і коли завгодно. При цьому Юнг підкреслював, що архетипи можуть бути визначені не за своїм змістом, а за своєю формою. «Первинний образ» визначається щодо свого змісту тільки в тому випадку, коли він усвідомлюється, а саме наповнюється матеріалом свідомого досвіду. Отже, архетип є пустим і формальним. Дуже важливим є твердження Юнга про те, що елементарний образ, або архетип, є фігурою – чи то вона фігура демона, людини, події, – яка в процесі історії повторюється там, де вільно проявляється творча фантазія.

В. Ф. Ятченко, який цілком слушно зауважує, що на основі архетипів колективного несвідомого формуються етноархетипи, які являють собою «концентрат колективної пам'яті минулого, вже опосередкованого первинними образами й символами» і відобра-

жають «специфіку історичного досвіду, світосприйняття і світобачення певного етносу чи племені» [9, с. 18]. Порівнюючи архетипи зі сфінксом, В. Ф. Ятченко зауважує, що вони позачасові за своєю природою і складаються, з одного боку, з образів, закорінених в нейродинамічних структурах мозку, а з іншого – являють собою зародок міфологічного образу-символу.

Символічно-образна структура вітчизняної культури своїм глибинним субстратом має архетипи, в яких виявляється гендерний контекст. Тому доцільним є використання теорії архетипів К. Г. Юнга для осягнення гендерної навантаженості символічно-образної сфери культури.

Спираючись на юнгівську методологію, потрібно зауважити, що невід’ємними властивостями архетипів є автономність, неусвідомленість, висока емоційна потенція, відчуття надособистості. Вітчизняна дослідниця архетипів, притаманних нашій народній культурі, Н. Лисюк підкреслює, що ці особливі символічні структури центрують інформаційно-почуттєвий космос людини (людську свідомість та емоційну сферу), весь простір культури, все те, що входить в життя людини і зсередини, і ззовні «... відповідно до психологічних механізмів структури людської особистості (Персона, Тінь, Аніма/Анімус, Самість), магістральних шляхів розвитку і становлення людини, насамперед процесу індивідуалізації (архетипи зачаття, зародкового розвитку)» [4, с. 266–267].

Досліджуючи архетипи Аніми та Анімусу, Юнг підкреслював, що Аніма є уособленням всіх проявів жіночості в психіці чоловіка. Їй притаманні такі неясні почуття і настрої, як пророцькі осяяння, сприйнятливість до ірраціонального, здатність кохати, потяг до природи, здатність контактувати з підсвідомістю. Аніма має дві складові: доброзичливість та злість. Зазвичай вона формується під впливом материнських рис. Якщо мати має негативний вплив, то Аніма чоловіка може проявлятися у роздратованості, пригніченому стані, невпевненості, підвищеній збудженості. В душі такого чоловіка образ матері-аніми безперестанно повторює, що він нікчемний, що все складається не так, як треба, не так, як в інших. Це може довести людину до самогубства: Аніма в такому випадку стає «демоном смерті». З іншого боку, як підкреслює дослідник, коли сприйняття матері у чоловіка позитивне, це також може вплинути на Аніму особливим чином. Чоловік стає або жіночеподібним, або його починають звеличувати жінки, що ніяк не допомагає в подоланні труднощів буття. Така Аніма може перетворити чоловіка в

сентименталіста або зробити його образливим та чутливим. Юнг зазначає можливість проявлення грубого, примітивного аспекту Анімі в еротичних фантазіях. Такий аспект стає нав'язливим, коли чоловіку бракує нормальних чуттєвих відносин.

Розвиток Анімі знаходить відображення у чотирьохступеневій структурі Самості. Перша стадія розвитку втілена культурою в образі Єви, символізуючи стихійну, сліпу й неусвідомлену силу інстинктів, відображаючи первісну нерозрізнюваність добра і зла, – зрештою, природне біологічне життя у своїй цілісності. Наступними архетиповими образами є Єлена Троянська чи Ізоolda. Тут на перший план виступає краса, еротична привабливість, сліпе романтичне кохання, що наперед визначає жертовність героя і його загибель. На третій стадії постає прекрасна, душевно багата і щедра Діва Марія, символ піднесеної любові і вірності, у якій ерос злітає до висот духовності. Найвищим проявом цього архетипу є Софія, премудрість Божа [8, с. 175–185].

Втілення чоловічого початку в жіночій підсвідомості – Анімус – має, подібно Анімі у чоловіків, як позитивні, так і негативні риси. Анімус може представляти невблаганну, жорстоку силу навіть у жінок з дуже жіночою зовнішністю. Іноді в них проявляється щось вперте, холодне і зовсім недоступне. При цьому підкреслюється, що у жінок основний вплив на Анімус – батьківський. Саме батько наділяє Анімус доньки особливим колоритом, котрий ніколи не відображає індивідуальність самої жінки. Подібно Анімі, Анімус включає не тільки негативні риси: жорсткість, нерозсудливість, стійкі злі ідеї, а й досить цінні якості: його творчий потенціал може прокласти шлях до Самості. Досліджуючи архетипи Анімі та Анімусу, вчені дійшли висновку, що підсвідомість ілюструє той факт, що Анімус більш колективний, ніж індивідуальний образ. Завдяки цьому факту жінки більше схильні до мислення категоріями групи, досить часто вживаючи слова: «ми», «вони», «всі», а також «завжди», «повинні» (особливо коли через них говорить анімус).

Анімус, як і Аніма, має чотири стадії розвитку. На першій він репрезентує просту фізичну силу, на наступній втілює ініціативу і здатність планувати свої дії. На третій стадії Анімус представляє мудрість. Нарешті, на четвертій Анімус стає втіленням змісту. Подібно Анімі, на цьому останньому рівні він опосередковує релігійний досвід, через який життя набуває нового змісту. Він надає жінці духовну твердість, невидимої внутрішньої підтримки, що компенсує її внутрішню м'якість. Як подається, Анімус у його

найбільш розвиненій формі здатний перебороти роз'єднаність розуму жінки з її духовністю, що приходить з віком і посилює сприйнятливність до нових творчих ідей. Завдяки Анімусу жінка може об'єктивно сприймати розвиток своєї особистості, отримуючи свій шлях духовного розвитку.

Теорія архетипів використовується не лише в її психологічному варіанті, запропонованому Юнгом та більшістю його послідовників, але і як методологія філософського аналізу, що започаткована вже у філософії Платона як вчення про першообрази буття – ейдоси, і яка розвивалася стоїками, і зустрічалась як ідея праформ у Данте, Кеплера, Гете та інш. Якщо в аналітичній психології Юнга архетипи відіграють важливу роль як символічні схеми «колективного підсвідомого», в яких відображуються колективні уявлення людського роду, що допомагають зрозуміти особливості психології чоловіка та жінки, то використання архетипів у загальнокультурній формі дає можливість охарактеризувати історичний розвиток певного народу через розкриття притаманних його культурі глибинних символічних форм, чи то формула троїстості буття, символіка протилежностей світла та тіні, солярного та хтонічного, верху та низу, плоті та духу, які безпосередньо впливали на способи усунення маскулінного та фемінного на різних етапах культурного розвою. Розгляд архетипів як певних пресупозицій, схильностей та тенденцій, які в різні епохи представлені різними образами чоловічого та жіночого, дає можливість перетворити минуле у символи, якими окреслений зміст майбутнього. Таким чином, реконструкції архетипів маскулінного та фемінного (Аніми та Анімуса) набувають актуального значення.

Не можна не погодитися з думкою С. Б. Кримського, який зазначав, що аналіз архетипів становить досить адекватний, що відповідає умовам наукової раціональності, метод дослідження національної культури та національного менталітету, праісторії та майбутнього етнічних утворень [3, с. 306]. На відміну від юнгівського психологічного використання архетипу, С. Б. Кримський застосовує юнгівську теорію як методологію культурологічного аналізу. В архетипах відображається метафізичний зв'язок народу зі своєю територією. Вчені зазначають, що загальнолюдські архетипи Великої Матері, Аніми та Анімусу, Мудрого Старця та інші «набули в межах української культури свого «етноспецифічного звучання» [5, с. 482]. Яким чином це «етноспецифічне звучання»

впливало на формування гендерних стереотипів нашої культури є питанням відкритим.

Заслуговує на увагу розробка архетипів символіки фемінного, пов'язаної з архетипом Великої Матері. Ю. М. Антонян застерігає, що не можна розглядати який архетип невизначено широко, не дотримуючись ніяких меж [1, с. 17]. Аналізуючи юнгівську теорію, Ю. Антонян зауважує, що на прикладі Великої Матері було виявлено деякі вагомні аспекти успадкування колективного несвідомого. Так, К. Юнг зазначав, що відношення мати-дитя є найглибшим з тих, які ми знаємо: адже дитина назавжди стала частиною материнського тіла; все первісне в дитині тісно пов'язане з образом матері. Звичайно, в архетипі, в колективно-природженому образі матері також є та надзвичайна інтенсивність відношення, що спонукає дитину інстинктивно чіплятись за свою матір. Цілком природно, що з роками людина відходить від матері. Але не від архетипу.

Уособленням маскулінного є архетип Бога-Отця, який є авторитарним представником чоловічого роду. Свідченням його мужності й авторитету є народження сина. Як зазначає Дж. Ш. Болен, розкриваючи потаємні почуття чоловіків, ми знаходимо, що нерідко деякі з них почувають заздрість до жінки за те, що вона здатна народжувати і займатися деякий час дитиною, або заздрість до дитини через її близькість до тіла жінки. Патріархатна культура дає мало можливостей для розвитку міцних відносин між батьком та дітьми [2, с. 33–36]. Дослідниця пише, що подібно до божественних отців з грецьких міфів, чоловіки бояться, що ці суперники (діти) відсунуть їх на «задній» план. Те, що батьки ставляться до своїх дітей не по-батьківськи і вбачають в них суперників, правильно не тільки щодо персонажів грецької міфології. За роки психіатричної практики Болен довелося вислухати багатьох чоловіків і нерідко вони розповідали, що не відчували батьківського піклування в дитинстві, оскільки їхні батьки були емоційно неприступними, закритими, відчуженими, причепливими і навіть жорстокими. І ця манера поведінки передається з покоління в покоління. Нерідко буває так, що батько намагається емоційно зблизитись з сином і підтримувати його, але все ж трапляються моменти, коли він раптово виплескує на дитину заряд ворожості, а потім почуває себе винним і дивується тому, скільки гніву викликав у нього син.

Серед патріархатних цінностей Джин Шинода Болен відмічає особисту владу, раціональне мислення, здібність контролювати

ситуацію. Всі ці цінності нав'язуються матерями, батьками, однокласниками, школою та іншими інституціями, які мають можливість заохочувати або карати людину. В результаті чоловіки пристосовуються або приховують свою особистість та емоції. Вони намагаються носити «правильне обличчя», а саме демонструвати певну поведінку або відношення до речей, яке відіграє роль маски, яку людина одягає при спілкуванні з зовнішнім світом, а також «уніформу», яка відрізняє представників їх соціального класу [2, с. 26]. Дослідниця говорить, що все, що «неприпустимо» з погляду навколишніх або не відповідає загальноприйнятим стандартам поведінки, може стати для чоловіка джерелом почуття провини або сорому. Наслідком цього стає психологічне «утинання», коли чоловік (чи жінка) відсікає або витісняє ті архетипи або частини своєї особистості, які викликають у нього почуття неповноцінності та сорому.

Досить часто чоловіки відсікають емоційний, вразливий, чуттєвий та інстинктивний аспекти своєї особистості. Витіснене продовжує жити в психіці, на деякий час залишаючись за межами свідомості. Іноді витіснений матеріал пригадується або відновлюється. Болен зауважує, що цим пояснюється той факт, що деякі чоловіки ведуть таємне життя. У такому випадку неприпустимі почуття та дії існують в тіні, за межами свідомості навколишніх до тих пір, поки не відбудеться викриття чи скандал.

Чоловіки, чий архетипний уявлення збігаються зі стереотипами (зовнішніми очікуваннями), легко досягають успіху. Але, якщо архетипічні патерни відрізняються від того, «як повинно бути», то може здаватися, що людина відповідає зовнішнім вимогам, але насправді це дається їй дуже важко і болісно. Так, деякі чоловіки мають владу і вагомий вплив у суспільстві, але відчують постійний дискомфорт і невдоволення собою. Це пояснюється тим, що людина відійшла від своїх базових архетипів з метою відповідати стереотипам.

М. Хоуп, дослідниця жіночих архетипів у західній культурі, вважає, що вони не можуть поділятися на «стародавні» і «сучасні»: в певний період еволюції окремим аспектам людської природи надається більше уваги, і це приводить до більш сильного прояву відповідних архетипів чи певних архетипних якостей та рис. Хоуп упевнена, що стародавні архетипи реалізуються зараз практично таким чином, як і раніше, лише набуваючи більш витончених та різноманітних відтінків [7, с. 220–223]. Наприклад, сьогодні дав-

ньогорцька Афродіта може стати богинею кохання на екрані, секс-символом на естраді або автором еротичних романів – і при цьому в особистому житті зовсім не бути гетерою чи куртизанкою. Окрім того, в реальності вона може сповідувати кохання в його найвищих проявах. Зауважуючи, що не лише культура вибірково використовує певні архетипні явища, М. Хоуп підкреслює, що й кожна окрема людина на різних етапах свого життя надає перевагу різним архетипам, або їх окремим якостям. Прикладом може слугувати троїста Богиня: діва, мати, стара. Не кожна жінка здійснює перехід від непорочності до материнства, притаманний жіночій психіці аспект родючості може реалізуватись, як пише дослідниця, і через інші канали. Третій аспект Богині, стара, або мудра жінка, приходять не стільки з віком, скільки з життєвою мудрістю, отриманою жінкою на двох попередніх етапах. Як відомо, деякі жінки досить рано проявляють ознаки духовної зрілості та мудрості, що дає їм можливість перейти від юності до зрілості. Дослідження різних культур засвідчує: існує послідовність – з невеликими варіаціями – генетичної поведінки: тенденція чоловіків фокусуватись на жіночій зовнішності та шукати численних сексуальних партнерів і тенденція жінок цінувати дещо інше, окрім зовнішності, і вибирати нових партнерів рідко та ретельно.

М. Хоуп, досліджуючи зв'язок архетипів чоловічого та жіночого зі стереотипами, застерігає, що однією з небезпек життя в вільному суспільстві є те, що багато людей не отримують достатньо міцного морального і етичного «я». Здавна затверджені норми поведінки тепер вважаються «застарілими», але в той же час існує тенденція – особливо серед молоді – бути «як всі» [7, с. 220-223]. Щоб протистояти груповій сутності, потрібно володіти сильною свідомістю. Але таке протистояння можливе, і ті, хто пройшли через це і залишилися «цілими», в результаті стали сильнішими.

У своїх теоретичних розвідках про походження культури З. Фройд чітко зазначив, що психоаналітична концепція несвідомого – це концепція передачі та наслідування законів соціалізації та культури. В підсвідомості людини зберігаються всі уявлення про особисту історію. І серед цих уявлень про устрій життя першочергове видіння нашої сексуальної ідентичності, наша завжди недосконала «маскулінність» чи «фемінність» [6, с. 321-491].

Отже, Аніма та Анімус – це основні компоненти моделі світобудови, які можуть багато чого прояснити в природі символів фемінності та маскулінності, одвічних тем, образів і конфліктів у

культури різних епох і, взагалі, світовій культурі. Процес індивідуалізації який включає в себе встановлення рівноваги між Анімою та Анімусом в особистості, являє собою невід’ємну частину природного еволюційного розвитку Homo sapiens. Чим більше духовно зріла людина, тим меншу роль для неї відіграють статеві розбіжності. В гармонійному суспільстві чоловіки і жінки розділяють один з одним весь тягар, страждання і радості і можуть, якщо не повністю, то частково «відчути» досвід один одного.

Література:

1. Антонян Ю. М. Великая мать: реальность архетипа / Юрий Миранович Антонян. – М.: Логос, ИГУМО, 2007. – 167 с.
2. Болен Джин Шинода. Боги в каждом мужчине / Джин Шинода Болен // Архетипы, управляющие жизнью мужчин. – М. : ООО Изд. дом «София», 2005. – 297 с.
3. Кримський С. Б. Під сигнатурою Софії / Сергій Борисович Кримський. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 367 с.
4. Лисюк Н. Міфологічний хронотоп : матеріали до курсів «Міфологія», «Міфологія слов’янська і світова» / Наталія Лисюк. – К. : Український фітосоціологічний центр, 2006. – 200 с.
5. Огієнко І. І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу / Іван Іванович Огієнко. – К. : «Абрис», 1991. – Репринтне відтворення видання 1918 р. – 272 с.
6. Фрейд З. Остроумие и его отношение к бессознательному / Зигмунд Фрейд // Остроумие и его отношение к бессознательному. Страх. Тотем и табу. – Минск : Беларусь, 1998.
7. Хоуп М. Сущность женщины (Ее сила, тайна, архетипы. Ее богиня) / Мерри Хоуп. – М. : ООО Изд. дом «София», 2006. – 223 с.
8. Юнг К. Г. Человек и его символы / Карл Густав Юнг. – М. : Б. С. К., 1996. – 378 с.
9. Ятченко В. Ф. Про розвиток духовності українського етносу дохристиянської доби : монографія / Володимир Феодосійович Ятченко. – К. : Віпол, 1998. – 200 с.

Рецензент – доктор філософських наук, професор Т. І. Власова